

А.Попок, Є.Васильчук

ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ СУЧАСНИХ ПРАВорадикальних рухів у Росії

В умовах ідейного плюралізму, точкою відліку якого стала доба Перебудови у СРСР, виникла значна кількість об'єднань, які репрезентували і репрезентують себе як націоналістичні. Враховуючи широкий ідейний спектр сучасного російського націоналізму, постає необхідність виокремити етапи його становлення та розвитку з метою подальшої ідейно-політичної класифікації.

Російському націоналістичному рухові присвячено чимало наукових праць, з'явилися навіть наукові центри з дослідження цієї проблематики, зокрема російські інформаційно-аналітичні центри «Панорама» та «Сова».

Серед публікацій, які так чи інакше торкаються проблем періодизації становлення і розвитку російського націоналізму, варто згадати роботи російських дослідників В.Прибиловського, В.Лихачова та І.Стогова¹, програмні статті Е.Лимонова, О.Лапшина та О.Баркашова².

У цій статті автори поставили за мету проаналізувати та виокремити основні етапи становлення та розвитку сучасного російського націоналізму наприкінці ХХ — початку ХХІ століття.

Сучасний російський націоналізм у своєму розвитку пройшов три основні етапи, які можна охарактеризувати як становлення, переродження та осучаснення. Е.Лимонов та О.Лапшин у статтях «Роздуми про націоналізм» та «Ще раз про націоналізм» подають ці етапи як «патріархальний» (Е.Лимонов) (у О.Лапшина, відповідно, «православно-монархічний»), «гітлеризм» (у О.Лапшина — «правонаціоналістичний») та «сучасний» (у О.Лапшина — «лівонаціоналістичний»)³.

Формування сучасного російського націоналізму почалося в першій половині 1980-х рр. Націонал-патріотичні організації, що виникли в цей період, в основній своїй масі являли собою слов'янофільські, православно-монархічні гуртки, що об'єднували студентську молодь гуманітарного спрямування і окремих представників «... радянської інтелігенції, що думала по-російськи...»⁴. О.Баркашов характеризував їх як «патріотичні організації просвітницького напрямку»⁵. Основним напрямом їх діяльності була просвітницька агітаційно-пропагандистська робота, що носила локальний характер. Наприклад, керівник організації «Чорна сотня» та редактор однойменної газети О.Штільмарк виділяв такі напрями діяльності своєї структури: «...Робимо газету, реставруємо церкви, боремося з сектами...»⁶. Такі структури були нечисленими, організаційно нестійкими, на початковому етапі діяли нелегально і не являли собою серйозної сили. Найпомітнішими легальними організаціями, утвореними на цьому етапі, були: Православний монархічний орден-союз (ПРАМОС, Голова — С.Енгельгардт-Юрков); Російський імперський союз-орден (РІСО, Голова — М.Лук'янов); Православна монархічна згода (ПМЗ, лідери — Ю.Соколов, М.Смирнов); Санкт-петербурзький монархічний центр (лідери — Г.Никифоров і М.Александров); Всеросійська партія монархічного центру (Голова — Ю.Антонов); Всеросійський монархічний центр (Голова — М.Лук'янов); Союз російського народу (Голова — В.Кликов); різноманітні козачі організації (Донське, Кубанське тощо війська).

Однією з найбільших організацій православно-монархічного спрямування була громадська організація «Пам'ять», що виникла в 1982 р. В 1987–1989 рр. під цією назвою в різних містах діяло декілька відокремлених одне від одного об'єднань однорідного

спрямування: Національно-патріотичний фронт «Пам'ять» (НПФ «Пам'ять») (голова — Д.Васильєв); Національно-патріотичний фронт «Пам'ять» (співголови — М.Філімонов, І. Кварталов); Православний національний патріотичний фронт «Пам'ять» (лідери — О.Кулаков, С.Воротинцев); Російський Народно-демократичний фронт — Рух «Пам'ять» (голова — І.Сичов); Союз за національно-пропорційне представництво — «Пам'ять» (голова — К.Смірнов-Осташвілі); Всесвітній антисіоністський та антимаасонський фронт «Пам'ять» (голова — В.Ємельянов); Координаційна рада Патріотичного руху «Пам'ять» (лідери — В. та Є.Попови); Російське зібрання «Пам'ять» (голова — І.Щеглов) та ін. Найбільш активною та відомою з них була НПФ «Пам'ять» Д.Васильєва.

За словами одного з керівників Московської регіональної організації руху «Російська національна єдність» (РНЕ) О.Дружиніна, роль «Пам'яті» полягає в тому, що «... вона порушувала перед громадською думкою такі питання: від'ємна демографія корінних народів Росії, непропорційне представництво Російського Народу в органах радянської влади, перекидання вод північних російських річок до центральної Азії, будівництво атомних електростанцій в густонаселених регіонах СРСР, знищення релігійних і культурних пам'яток Народів Росії...»⁷.

Ідейний багаж, втілений в гаслі «За Віру, Царя та Батьківщину» та в уварівській тріаді «Православ'я, Самодержавство, Народність», форми та методи практичної діяльності організацій цього напрямку мали ретроспективний характер (наприклад, О.Баркашов виходячи з НПФ «Пам'ять» Д.Васильєва, назвав цю структуру «...вечором костюмованих спогадів...»⁸), оскільки вони були успадковані в мало-зміненому або взагалі в незміненому вигляді від дореволюційних націоналістичних партій та чорносотенних організацій. Відповідно, компонентами ідеологічного інструментарію православних монархістів і неочорносотенців є антисемітизм, шовінізм, культурний та соціальний консерватизм, неприйняття більшовицької ідеології і практики. З урахуванням сучасних реалій слід відзначити і неприйняття екуменічних тенденцій у православної церкві та негативне ставлення до сучасного капіталізму. Ідеалом державного устрою цих об'єднань є монархія в її найбільш реакційних антидемократичних формах. Підтвердити ці теоретичні викладки можна цитатою зі Статуту Союзу російського народу: «...Союз бере на себе тверде спрямування просвітництва народу для розвинення в населенні свідомого політичного життя

у дусі самодержавства та для поширення серед населення християнських основ, які зміцнюють патріотичні почуття й почуття обов'язку перед Батьківщиною, суспільством та родиною...»⁹. Наведена формула С.Уварова вказує на те, що в ідейному плані акцент робиться на апелюванні до «... національного духу (Народність), релігійної істини (Православ'я) та традиційного сакрального політичного устрою (Самодержавство)...»¹⁰.

За стильовими особливостями, керуючись критеріями, запропонованими О.Дугіним в статті «Нові проти старих», представників православно-монархічного напрямку можна віднести саме до «старих правих».

До характерних особливостей «старих правих» О.Дугін відносить: реакційність, під якою розуміється схильність «старих правих» до реставрації і консерватизму (тобто опір будь-яким соціально-політичним змінам); бюрократизм; нездатність до формулювання власної політичної позиції, нерозуміння аналогічних позицій опонентів і відсутність бачення різниці між ідеологією і політикою; традиціоналізм «старих правих», тобто орієнтація уваги на культурних особливостях і традиціях, своєрідне «народництво»; ізоляціоністська позиція «старих правих», зумовлена їх консерватизмом; «конспірологічна свідомість» «старих правих», під якою мається на увазі схильність до викриття «змови» або «зради», на які часто списуються об'єктивні чинники, що ускладнюють діяльність і власні прорахунки; нездатність до осмислення і розуміння революції. Ідеальним сценарієм приходу до влади «старих правих» може бути «верхівковий переворот», двірська змова або путч; антинімецька спрямованість і слов'янофільська орієнтація; антипатії до революційного соціалізму, розуміння його лише як консервативного елемента, визнання в ньому лише цінностей пройденого етапу; заперечення екзистенціальної проблематики, неприйняття глибинних стихій людської душі і пов'язаних з ними переживань.

Стильові особливості «нових правих» діаметрально протилежні поглядам «старих». Їх світогляду притаманні: революційність, тобто орієнтація на докорінне перетворення суспільства, нове творче будівництво і драматичне творення; відсутність бюрократичних підходів, тобто «нові праві» своєю метою вважають не просто прихід до влади або допуск до важелів управління, а докорінну зміну природи влади, створення «нової еліти» і нових принципів управління; першочергова орієнтація на ідеологію і підлегла роль

політики; орієнтованість на революційні виступи і народні повстання; пронимецькі симпатії; прагнення до екзистенціальних переживань, умовами для яких є періоди нестабільності і кризові моменти¹¹.

Пік розквіту православно-монархічних організацій припав на момент розпаду СРСР. В цей час зміни, що відбувалися в суспільній свідомості (ідеалізація образу царської Росії, підвищений інтерес до православ'я і культурної спадщини) створили живильне середовище для появи і зростання подібних структур. Проте через догматичну обмеженість і архаїчність ідеології, перебільшену увагу до історії за рахунок недостатньої уваги до актуальної проблематики, надмірний консерватизм, неготовність функціонувати в принципово нових політичних та історичних умовах, православні монархісти були приречені на сектантство і деградацію і, як наслідок, виявилися виключеними з реального політичного життя країни (за словами О.Баркашова не змогли «... вирішити завдання щодо створення масового, дієздатного, дисциплінованого національно-патріотичного руху...»¹²). Е.Лимонов у статті «Лимонка» в лібералів» відзначав, що це «... найслабший з наших націоналізмів»¹³.

Нині православно-монархічні організації перебувають у кризовому стані і нездатні здійснювати серйозний вплив на суспільні процеси.

Процес переродження сучасного російського націоналізму припав на кінець 1980 — початок 1990-х рр. Цей етап, за словами Е. Лимонова, «... був порівняно з «Пам'яттю» більш прогресивним, але, як на сучасні реалії, також архаїчним...»¹⁴. О.Баркашов вважає цей період становленням «патріотичних організацій воєнізованого устрою»¹⁵. Тоді відбулося ряд розколів в НПФ «Пам'ять» Д.Васильєва (яка, за словами російського дослідника В.Лихачова, «... була справжньою кузнею кадрів для правих радикалів...»¹⁶), що призвело до створення організацій, які, на думку О.Баркашова, «...володіють потужною енергетикою, користуються великою довірою народу і, незважаючи на усі труднощі природного та штучного характеру, набирають сили...»¹⁷. Найбільшими з них стали: Російська національна єдність, створена в жовтні 1990 р. (Голова — О.Баркашов); Національно-республіканська партія Росії, заснована в квітні 1990 р. (Голова — М.Лисенко); Російська партія, утворена в січні 1991 р. (Лідери — з листопада 1991 по березень 1993 р. — В.Корчагін, з березня 1993 до цього часу — В.Милосердов).

Ідеологія представників правонаціоналістичної течії являє собою здебільшого еклектичне поєднання європейського націонал-соціалізму зразка 1920–1930-х рр. і патріархального православ'я як рудимента православно-монархічного напрямку. Правонаціоналістична течія, так само як і православно-монархічна, належить до категорії епігонських, оскільки пов'язана з копіюванням форм і методів діяльності і програмних принципів своїх європейських аналогів. Орієнтація на фашизм, що історично вичерпав себе, і, як наслідок, неможливість розширення соціальної бази через неадекватне сприйняття стилістичних особливостей правих націоналістів значною частиною населення, закономірно привела цю течію до деградації і виродження. Е.Лимонов пояснює це тим, що «...гітлеризм — ідеологія і політична організація, що виникла наприкінці 10-х — на початку 20-х в Німеччині, мало придатна для російської дійсності 90-х років»¹⁸. На думку О.Лапшина, слабкість цієї течії зумовлена відсутністю «...здатності до соціальної адаптації і мобільності»¹⁹. А керівник Хабаровського відділення Націонал-більшовицької партії (НБП) Р.Латипов у статті «Націонал-революціонер» вказує на те, що «...гітлерівський Націонал-соціалізм є неадекватним сучасній російській дійсності і придатний лише для задоволення потреб маргінальних груп»²⁰.

Ідейна криза, що охопила правонаціоналістичні рухи після офіційного переходу влади на патріотичну риторику, відцентрові тенденції, що призвели до розколів у Російській партії в 1994 р., НРПР в 1996 р., РНС в різні роки і завершилися повним розпадом організації на більш дрібні структури (Слов'янський Союз (СС) Д.Дьомушкіна, РНС-І О.Баркашова, РНС-ІІ Е. та М.Лалочкіних, Зведений загін РНС В.Гончаренка, Рух «Російське відродження» (РВ) О.Кассина і Ю.Васіна, Російська православна партія (РПП) О.Веденкіна і О.Денісова, що відкололися в 1996 р.) призвели до подрібнення і маргіналізації правонаціоналістичних організацій. Редактор націоналістичної газети «Корпус» Д.Рум'янцев, підсумовуючи діяльність представників вищеперелічених напрямів, зазначив: «...попередня діяльність була деякою мірою «марною роботою». Причому не тільки через зраду і непорядність окремих націоналістичних лідерів, але і через їх інтелектуальну імпотенцію. Не володіючи природними даними для генерації нових ідей, ці люди тупо взяли інтелектуальні напрацювання минулого століття — хтось ліз в «Mein Kampf», хтось вивчав російських філософів, але загальним було одне — в постіндустріальному

інформаційному суспільстві кінця ХХ століття вони намагалися працювати за технологічними кліше вікової давності. Але ж світ дуже змінився»²¹.

Нинішній етап, що розпочався в середині 1990-х рр., позначений формуванням структур, які О.Баркашов назвав «патріотичними організаціями партійного спрямування»²². Найпомітнішими з них стали: Націонал-більшовицька партія (НБП), створена весною 1993 р. (Голова — Е.Лимонов); Російський національний союз (РНС), створений у травні 1993 р. (лідер — К.Касимовський); Народна національна партія (ННП), утворена в грудні 1994 р. (Голова — А.Іванов-Сухаревський).

У цей же період формується російський скінхед-рух — молодіжна субкультура ультранационалістичного, расистського характеру, на основі якої згодом виник ряд організацій, таких як «Російська ціль», «Blood@Норпоур», «Російський кулак» і ін.

Ідеологія організацій, що виникли на даному етапі, являє собою різноманітні варіанти націонал-соціалізму, вільного від патріархально-православних забобонів (на думку Е.Лимонова, «...православ'я знесилоє націоналізм»²³) і базується на концепціях західноєвропейських «нових правих» та західноєвропейських тенденціях (наприклад, імпортована із Західної Європи ідея «White power», що стала основою для ідеологічних продуктів скінхедів) з накладенням російської специфіки. Разом з тим слід зазначити, що на даному етапі націоналізму властиві раніше не притаманні йому культурні авангардні форми, які значною мірою дисонують з російською консервативною традицією.

На всіх етапах розвитку націоналістичні організації супроводжували нечисленні формування неонацистського спрямування, виокремлювати та класифікувати які немає сенсу через стереотипність їх ідейних мотивів та ліній поведінки. Як правило, їх існування фіксувалося та документувалося лише органами внутрішніх справ, державної безпеки та, частково, засобами масової інформації.

Дослідник цього явища С.Чарний у статті «Нацистські групи в СРСР в 1950–1980-ті роки» наводить дані про існування близько двох десятків різних неонацистських об'єднань. Розрізнені дані про них можна знайти також і в праці російського публіциста І.Стогова «Революція тепер!». Для зручності з'ясування причин їх появи і подальшого функціонування С.Чарний поділяє неонацистів на дві групи: «стиляги» і «політики»²⁴. Під «стилягами» розуміються ті учасники неонацистських формувань, яких приваблю-

вала зовнішня естетика німецького нацизму (ритуали, символіка у вигляді розпізнавальних знаків і т.д.). Слід зазначити, що та сама мотивація для націоналістично ангажованих індивідів у ряді випадків була стимулом для приєднання до структур, що стоять на платформі різних версій російського націоналізму. (Наприклад, у закритому бюлетені Націонал-більшовицької партії «НБП-інфо №1» наголошувалося, що «...основний контингент [РНЄ] — борці з жидами від 25 до 50 років, плюс молодь 14–17 років, якій подобається «фашистська» уніформа»²⁵, маючи на увазі схожі зовнішні риси символіки РНЄ та німецьких нацистських організацій). Як правило, діяльність подібних утворень носила характер гри і проявлялася, в основному, у відкритій (наскільки це було можливо) демонстрації нацистської символіки (кустарно виготовлених пов'язок, прапорів, предметів фалеристики), що часто мала епатажний характер, зважаючи на табуйоване ставлення до її використання. Розвинулися в добре організовані структури ця течія не змогла і продовжувала функціонувати, залишаючись у своїй суті маргінальною та рудиментарною. Надалі це явище породило феномен т.з. «гламурного фашизму», під яким мається на увазі естетизація нацистської символіки і практики шляхом епатажного протесту проти тиску антифашистської пропаганди і домінуючої офіційної ідеологічної доктрини. Прояви гламурного фашизму спостерігаються в російській панк-культурі (особливо в стилі «Oi!»), де нацистська свастика та різні нацистські власні назви використовувалися як епатаж.

Під категорію «політиків», за твердженням С. Чарного, підпадали «...достатньо зрілі люди, які іноді входили до складу яких-небудь дисидентських груп...»²⁶, для яких орієнтирами були не нацистська символіка, а історична фігура А. Гітлера та антисемітизм як один з компонентів расової теорії, що знайшла свій розвиток в роботах А.Гітлера «Моя боротьба» і А.Розенберга «Міф ХХ століття» та стала основою для нацистської ідеології. В архівних документах «Меморіалу», дослідженнях С. Чарного та І.Стогова згадуються наступні неонацистські утворення, що виникли в період 1950–1980-х рр: «Народно-демократична партія Росії»²⁷ В. Поленова; «Російська національна партія»²⁸ В.Соленєва; «Російська націонал-соціалістична партія»²⁹ О.Добровольського; «Нова робітничая націоналістична партія Росії»³⁰ О.Веденкіна; група «оасівців-націонал-соціалістів»³¹; «Нелегальна організація фашистів»; «Естонська націонал-фашистська партія» С.Жолдіна.

До цього переліку входять лише ті гуртки, за фактом існування яких були відкриті кримінальні справи.

З організацій неонацистського спрямування, що виникли в 1990-ті рр., слід назвати: Національно-соціальний союз (НСС), утворений в листопаді 1990 р. (голова — В.Якушев); Націонал-соціалістичне об'єднання (НСО), утворене в 2004 р. (лідери — Д.Румянцев, С.Малюта); Партія «Національний фронт» (ПНФ) (первинна назва — Фронт націонал-революційної дії, ФНРД), утворена в 1991 р. (лідер — І.Лазаренко); Легіон «Вервольф», утворений в 1993 р. (лідер — І.Пиріжок).

Останній перебував на позиціях ортодоксального нацизму гітлерівського зразка. В статуті організації, зокрема, зазначалося: «...Остаточне вирішення єврейського питання радикальними методами. Звільнення від химер моралі стосовно неповноцінних людей. Боротьба з неортодоксальними релігійними організаціями. Основи нашої ідеології: антикомунізм, антисемітизм, апартеїд, антилібералізм»³².

Релігійна позиція представників зазначених організацій різноманітна. У випадку ПНФ простежується ухил у бік неоязичництва (згодом ця структура дістала назву «Церква Наві») з поєднанням елементів расових теорій і сатанізму; НСС, за словами його лідера В.Якушева, орієнтувався на канони «...ведичної традиції та традиції «Авести», з урахуванням їх преломлення в російській національній традиції»³³, та заперечення при цьому православ'я («...це релігія має вади, вона відходить в небуття...»³⁴); представники НСО надають релігії другорядне значення, залишаючись прихильниками традиційного православ'я.

Діяльність більшості з вищеназваних організацій неонацистського спрямування нині припинилася, її представники відійшли від політики або розчинилися в споріднених націоналістичних структурах, що виникли в основному на «правонаціоналістичному етапі» розвитку сучасного російського націоналізму.

Отже, підсумовуючи, зазначаємо, що сучасний російський націоналізм і суміжні з ним явища у своєму розвитку пройшли три основні етапи, які були детерміновані еволюцією політичного режиму в країні.

Зокрема, православно-монархічний етап зумовлений лібералізацією суспільно-політичного життя в другій половині 1980-х рр. Подальше розширення політичних можливостей, накладаючись на складну політичну і соціально-економічну ситуацію в Росії

початку 1990-х рр., призвело до появи воєнізованих структур, які відразу обрали непарламентську форму і були характерним явищем для правонаціоналістичного етапу, існування яких було неможливе в Радянському Союзі навіть напередодні розпаду останнього.

Політика «зміцнення держави» і розгортання «боротьби з екстремізмом» у другій половині 1990-х рр. значною мірою зумовили зародження третього етапу, характерною особливістю якого стала орієнтація на парламентські форми функціонування.

Появу і функціонування структурних утворень неонацистського спрямування можна позиціонувати як один з варіантів пошуку, адаптації і розвитку різних ідеологічних продуктів, що входять в арсенал правої думки. Еволюційні процеси, що протікають усередині неонацистських утворень, відштовхуючись від базової нацистської ідеології, запозичивши і інкорпоруючи окремі елементи її символіки, ідеологічного інструментарію і сценаріїв соціальної практики, тісно переплівшись з різними ідеологічними концептами російського націоналізму, породжують різноманітні русифіковані політико-ідеологічні гібриди.

Зрозуміло, така картина є узагальненою, кожний етап не завершився повністю, (оскільки його рецидиви усе ще функціонують на рівні рудиментів або рефлексії), а це, у свою чергу, накладає відповідний відбиток на сучасні організації, їх ідеологію і практичну діяльність.

У якості подальших напрямів дослідження можуть бути запропоновані: аналіз ідеологічних засад російських націоналістичних організацій, особливості діяльності фашистських організацій в Росії, ідеологія і практика партій націоналістичного спрямування тощо.

¹ *Лихачев В.А.* Национал-радикалы в современной России: идеология, деятельность и отношения с властью — Национализм, ксенофобия и нетерпимость в современной России. — М.: Московская Хельсинская группа, 2002. — С.253–281; *Прибыловский В.В.* Легион «Вервольф» // <http://www.anticomproamat.ru/naziki/verwolf1.html>; *Прибыловский В.В.* Ликург, Чингис-Хан и Гитлер // Панорама. — 1991. — №1(28). — С.2.; *Стогов И.* Революция сейчас! — С.-Пб.: Амфора, 2001. — 336 с.

² *Баркашов А.П.* Азбука русского националиста. — М.: Слово-1, 1994. — 104 с.; *Лапшин А.* Еще раз о национализме // Лимонка. — 2002. — №194. — С.2; *Лимонов Э.В.* Моя политическая биография. — СПб.: Амфора, 2002. — 302 с.; *Лимонов Э.В.* Размышления о национализме // Как мы строили будущее России. — М.: Изд-во Язуза, Пресском, 2004. — 512 с.; *Лимонов Э.В.* «Лимонка» в либералов // Как мы строили будущее России.

- ³ Лимонов Э.В. Размышления о национализме. — С. 125–129; *Латыпов Р.* Национал-революционер // Лимонка. — 2004. — №227. — С. 2.
- ⁴ *Дружинин А.* 10 лет РНЕ // Русский порядок. — 2001. — №1. — С. 1.
- ⁵ *Баркашов А.П.* Указ. соч. — С. 8.
- ⁶ Черная сотня: вчера, сегодня, завтра // Штурм. — 1996. — №2. — С. 16.
- ⁷ *Дружинин А.* Указ. соч. — С. 1.
- ⁸ Что такое РНЕ, каковы его основные задачи // Русский стяг. — 2001. — №1. — С. 1.
- ⁹ Устав общества «Союз Русского Народа». — М.: Русский вестник, 2005. — С. 37.
- ¹⁰ *Дугин А.Г.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. — Изд-во 3-е, дополн. — М.: Арктогея-центр, 1999. — С. 207.
- ¹¹ *Дугин А.Г.* Новые против старых // Лимонка. — 1994. — №1. — С. 1.
- ¹² *Баркашов А.П.* Указ. соч. — С. 8.
- ¹³ Лимонов Э.В. Размышления о национализме. — С. 7.
- ¹⁴ Там само. — С. 127.
- ¹⁵ *Баркашов А.П.* Указ. соч. — С. 8.
- ¹⁶ *Лихачев В.А.* Указ. соч. — С. 268.
- ¹⁷ *Баркашов А.П.* Указ. соч. — С. 9.
- ¹⁸ Лимонов Э.В. Размышления о национализме. — С. 127–128.
- ¹⁹ *Лапшин А.* Указ. соч. — С. 2.
- ²⁰ *Латыпов Р.* Указ. соч. — С. 3.
- ²¹ Российские соратники // Русская воля. — 2004. — №8. — С. 9.
- ²² *Баркашов А.П.* Указ. соч. — С. 9.
- ²³ Лимонов Э.В. Размышления о национализме. — С. 127.
- ²⁴ *Чарный С.А.* Нацистские группы в СССР в 1950–1980-е годы // Неприкосновенный запас. — 2004. — №5(37). — С. 71.
- ²⁵ О фактической численности наших союзников // НБП-инфо. — 1999. — №1. — С. 7.
- ²⁶ *Чарный С.А.* Указ. соч. — С. 72.
- ²⁷ Архив «Мемориала». — Ф. 156. — Дело Алексея Добровольского; *Митрохин Н.* Интервью с Алексеем Добровольским. — С. 8–10.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Архив «Мемориала». — Ф. 156. — Дело Алексея Добровольского; *Митрохин Н.* Интервью с Алексеем Добровольским. — С.6–7.
- ³⁰ *Стогов И.* Указ. соч. — С. 69.
- ³¹ *Чарный С.А.* Указ. соч. — С. 74.
- ³² *Прибыловский В.В.* Ликиург, Чингис-Хан и Гитлер. — С. 2.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само.